

УДК 94(477)

Ігор Смирнов (Миколаїв)

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД УКРАЇНИ У X - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

Кочовий світ, який був основним дестабілізуючим історичним фактором у контактній зоні сучасного українського Західного Причорномор'я в IV-XVII ст. залишив після себе багато одиничних поховань. Те, що у заволзьких степах як плацдарму навал печенігів, як і у південноукраїнських степах немає ні могильників, ні, навіть, курганних поховань IX ст., які можна було б вважати печенізькими [1], дозволяє вважати, що для тих в той час було характерне табірне кочування, а значить - військово-демократичний лад. Багато племен, які після гунської навали залишились кочувати у східноєвропейських степах і про які згадувалось у джерелах V-VIII ст. - акацири, барсіли, сарагури, угри, савіри, авари, утігури, оногури, кутрігури, болгари, хазари і багато інших - не залишили після себе відомих археологічних слідів, виразних пам'ятників, які можна було б впевнено зв'язати з одним з перерахованих народів. Це при тому, що зараз південноукраїнський степ у археологічному відношенні вивчено дуже добре завдяки багаторічним археологічним роботам на новобудовах. Можна відокремити лише гунські і печенізькі поховання, та й то не завжди достатньо впевнено [2]. Виходячи з попереднього, всі ці народи, вважає С.О. Плетньова, знаходились у ці століття на першій стадії кочування, і продукти землеробської і ремісницької праці отримували від сусідів мирним або військовим шляхом, оскільки знаходились у стані «війни-навали» [3].

Так, після знищення хазарами приазовської Великої Болгарії в середині VII ст., відбулося переселення у степи Нижнього Дунаю болгарської орди під владою Аспаруха. У Подунав'ї ця орда кочувала близько 100 років та не залишила практично ніяких археологічних слідів. Виявлення археологічних пам'ятників «Чорної Болгарії» IX- першої половини X ст. доки достатньо проблематично і не

підтверджується достеменними сучасними дослідженнями [4].

Проте інше - симбіоз кочовиків-болгар з землеробами-слов'янами, які прийшли на ці землі наприкінці VI ст.. Злиття цих двох компонентів призвело до швидкого розквіту державності, до утворення Дунайської Болгарії, до швидкого росту міст та розквіту високої культури [5]. Це - яскравий приклад симбіозу у контактній зоні. У степах ж, у V-VIII ст. проходили безкінечні війни, переміщення та пересування, але на початку IX ст. обставини тут дещо стабілізувались.

Це ж торкається і угорців. Не дивлячись на чіткі вказівки письмових джерел, ніяких археологічних слідів їхнього перебування у Північному Причорномор'ї, поки що не виявлено жодної пам'ятки. Очевидно, що і тут угорці знаходились в стані постійного кочування і пересування, хоча якраз у Ателькузі ними був зроблений перший крок від військово-демократичної форми правління до єдиноначальності - вони вибрали також за звичаєм хазар першого князя - Арпада. Однак, та згадана підкочівка до Києва, яка зафіксована у руському літопису 893 р., відбувалася з кибитками та сім'ями - отже, це була характерна форма «навали». Таким чином, угорці, які не залишили в Ателькузі ніяких слідів свого перебування, знаходились на першій, так званій «табірній» стадії кочування [6].

Ймовірно, що на цій стадії знаходились і печеніги, які сюди проникли. Їх могильники в Ателькузі невідомі ні у X ст., ні пізніше. Одиничні поховання, які можна вважати печенізькими, переважно впускні (чи не прослідковані у дореволюційних розкопках з належною ретельністю) [7]. Їх хронологічне виділення із загальної сукупності відомих пам'яток з межею X-XIV ст. у степах Північно-західного Причорномор'я поки часто не може бути впевненим. Зазвичай, це чоловічі поховання: кістки людей покладено головами на захід (з незначними відхиленнями) та вони супроводжуються

останками коней, що викладені у анатомічному порядку, черепом також на захід. Більшість інвентарю - залишки зброї, наконечники стріл, списів, а також стремена, кільця від кінської зброї. Датування цих пам'яток умовні [8] - відомо, що поховальний обряд подібного типу зберігся у печенігів значно пізніше, після втрати ними політичного володарювання в степах та, можливо, при частковому переході їх у напівпоселенці. Традиційність та стійкість цього обряду, на думку С.О. Плетнєвої, дозволяє припустити утворення етнолінгвістичного угруповання печенігів відразу ж після приходу їх в донські та придніпровські степи [9]. Можливо, що це так - у Північно-Західному Причорномор'ї такі типи обрядів існують до золотоординського часу включно [10].

Таким чином, угорці відомі в Ателькузі лише на основі письмових джерел, а печеніги Х ст. - також за фрагментарними археологічними пам'ятками. Інші археологічні пам'ятки в контактній зоні, пов'язані з балкано-дунайською і слов'янською культурами, значно більш багаточисленні. Їх вивчення та співпоставлення дають можливість уточнити характер і динаміку історичних процесів в регіоні до Х ст. включно.

Культура, яка сформувалася в межиріччі Нижнього Дніпра і Дністра, в басейні Дністра і Прута і в Прикарпатті, типу Луки-Райковецької в VIII - IX ст., багато в чому нівелює культури слов'янського населення, що знаходилось західніше Середнього Дніпра та лісостепових областей межиріччя Прута і Дністра. Це пов'язано з тим, що слов'янське населення нижньодунайських земель йшло декількома великими потоками, в тому числі і з різних місцевостей Східної Європи. Ця ранньослов'янська культура відображена на пам'ятках Румунії і Молдови [11]. Її культурна атрибуція у дослідників сумніву не викликає. На деяких поселеннях (Ханськ, Петруха та інших) культурний прошарок ранньослов'янських поселень підстилає більш пізніший прошарок Х-ХІІ ст. Можна вважати визначеним, що це була розвинута землеробська культура, що залишила багаточисельні міста та селища з чіткою соціальною стратифікацією [12].

Якщо у північних районах Молдови подібні пам'ятки перекриті культурним прошарком поселень так званої давньоруської матеріальної культури і між двома цими культурами простежена генетична спадкоємність, то в центральних районах Прутсько-Дністровського межиріччя і у Нижньому Подністров'ї цей зв'язок проявляється менш яскраво, чи зовсім не спостерігається. Самий південний відомий пам'ятник культури типу Лука-Райковецької у с. Шабо зникає у Х ст. [13]. Тут також є південнослов'янські елементи матеріальної культури, які іноді повністю змінюють ранньослов'янські.

Цей південнослов'янський елемент має культура Першого Болгарського царства чи балкано-дунайська культура, але до кінця Х ст. він тут повністю зникає [14].

У північних районах, у Верхньому Подністров'ї, слов'янські хорватські пам'ятники на початок Х ст. поступово змішуються з так званим «підплитовими похованнями», які пов'язуються з відлигою слов'янського населення з районів Нижнього Дністра, тобто з переселенням сюди тиверців, що були пересунені зі своїх місць під напором кочовиків. Більшість таких поховань з верньодністровських безкурганних могильників відноситься вже до ХІ-ХІІ ст. Поселення міського типу у Середньому Подністров'ї були чи зруйновані, чи покинуті їх мешканцями через посилені напади степняків [15]. Область Верхнього Подніпров'я стає хорватсько-тиверською. Оформлення хорватської землі в особливу давньоруську область у деякій мірі було обумовлене специфікою іменного складу населення Верхнього Подністров'я. Територія Галицької землі у ХІ ст. співпадає з ареалом під плитових і ґрунтових могил хорвато-тиверців. За рішенням Любецького з'їзду руських князів у 1097 р. один з Ростиславичів - Василько - був затверджений до Теробовля, який знаходився у самому центрі Північного Подністров'я, там, де згадані могильники знаходяться особливо густо [16]. Напевно, що тут до того часу склалося та існувало місцеве панівне середовище, яке було зацікавлене у тому, щоб мати свого князя та тим самим зберегти територіальний устрій та деяку внутрішню

самостійність. Значна частина подніпровських уличів у кінці IX - на початку X ст. також під натиском печенігів, просунулись у лісостепові області Верхнього Побужжя, та, змішавшись з місцевими слов'янами, утворили давньоруську культуру, що відома за розкопками укріплених та неукріплених поселень. Нижчі прошарки багаточисельних міст, які тут виникли відносяться до X ст. З цього часу тут збільшується кількість поселень. Розчинившись у середовищі слов'янського населення, уличі втрачають племінні особливості, входять до складу давньоруської держави вже втрапивши племінну самостійність. Постійні навали тюркських кочовиків викликали часті міграції населення, що у решті-решт призвело до повного знищення етнічних особливостей уличів [17].

Якщо відхід слов'янських племен на північ, у лісову та лісостепову зони під натиском кочовиків призвів до їхньої етнокультурної консолідації та злиттю у рамках давньоруської народності, та, відповідно, до чіткого розмежування з кочовим світом вздовж північного кордону степового коридору, то у центральній і південній частинах Пруто-Дністровського межиріччя, у Середньому Подністров'ї й у Нижньому Подунав'ї контакт і взаємодія проходили у більш складних формах. Більшість тиверців, що відступили звідси на північ, обмежено злились з іншими спорідненими слов'янськими племенами та зберегли землеробсько-осілий устрій. Вони «звільнили» для кочовиків ці землі. Їх багаточисельні міста та поселення - Олонешти, Раскаєці, Тодорово та інші у низов'ях Дністра були знищені печенігами, Але з півдня їх утримувало, як ми вже згадували, Перше Болгарське царство. Його взаємовідносини з кочовиками у дослідницькому відношенні пов'язано з інтерпретацією та з історіографічною долею балкано-дунайської культури. Натиск кочової стихії на захід у час, що описується, виявляється найбільш сильним у центральній та південній частинах Пруто-Дністров'я. Ключ від Балкано-Подунав'я для кочовиків знаходився у сучасний бессарабських степах. Печеніги не можуть проникнути на захід від

Дунаю бо на заваді встає Перше Болгарське царство. Можливо, що не випадково їх поховання цього часу розповсюджені в долинах Пруту, Дністра, потрапляють і до Бельцького степу. Натиск кочовиків на захід був великий, але утримуваний на Дунаю, він частково виплескувався на північ. Печеніги поступово проникають і у Південне Притисся спочатку та протягом усього X ст. Поява торків (гузів) зі сходу посилює цей натиск ще більше. Це видно ще з того, що не дивлячись на міцний слов'янський кордон, який виникнув на півночі, кочовики, починаючи з XI ст., також намагаються крізь нього проникнути. Лише у 1036 р. Ярослав Мудрий розбив печенізьке ополчення, яке підійшло до Києва та фактично знищив печенізьку небезпеку для Київської держави. Для печенізьких кочовиків залишається єдиний шлях - за Дунай, на південь та на захід. Демографічне напруження у Ателькузі у першій половині XI ст. сягає максимуму. І з цієї точки зору конфлікт та наступна боротьба між Кегеном і Тирахом стає соціально-економічно обумовленою - стиснення «табірної» економіки Ателькузи зовнішніми силами стимулювало внутрішньосоціальні протиріччя та потребувало демографічного «виплеску».

Виходячи з попередніх археологічних спостережень [18], можна бачити, що демографічний центр Ателькузи знаходиться на Лівобережжі Дністра, у районі сьогоденного Тирасполя. Тут є поховання як першої, так і другої хронологічних груп, які виділені С.О. Плетньовою [19]. Якщо перша група нею пов'язується з печенігами, то друга - з торками. Не вдаючись тут у дискусійні питання етнічної атрибуції поховальних пам'яток середньовічних кочовиків відмітимо, що якби поховання другої групи знаходилися у долині Дунаю, то туди у середині IX ст. хлинули б спочатку більш чисельні печенізьки орди [20]. У будь-якому випадку, у долині Дунаю, на захід від Пруту, зустрічаються поховання, переважно, другої такої груп. Важко однозначно судити, наскільки показово для таких висновків картографування археологічних пам'ятників. Однак при досить рівномірному дослідженні території краю можна бачити, що печенізько-торкський демографічний центр на рубежі XI

- XII ст. розвивається і переміщується на Лівобережжі Дунаю, у той час, як на Дністрі з'являються поховання з половецькими ознаками обряду [21]. Гадаємо, що ці спостереження не прямо підтверджують міркування про посилення печенізького, а потім і торкського натиску саме на Дунай та Балкани.

Складність питання про взаємодію тут печенігів з племенами балкано-дунайської культури поки очевидна у традиційному розумінні контакту, але посилюється і тому, що з часу свого відкриття ця культура трактувалася дослідникам самим різним засобом. Не вдаючись у подробиці, треба зазначити дві основні історіографічні тенденції. З одного боку, відмічається її певна схожість з салтово-маяцькою культурою [22], яке пояснюється тим, що ареал розповсюдження балкано-дунайської культури співпадає загальними рисами з кордонами Першого Болгарського царства. Хронологічні рамки її існування - з кінця VII до кінця IX ст. і навіть до кінця XI ст. (Прутсько-Дністровське межиріччя). У кераміці цієї культури, подібно до кераміки VIII-IX ст. у Подонні, дослідниками відмічається сильний домішок слов'янських елементів. Останнє, поряд з антропологічними спостереженнями, підтверджує участь у формуванні культури Першого Болгарського царства двох важливих компонентів – слов'янського та протоболгарського. Дослідники вбачають вплив і кочових елементів, що, вочевиддячки, пов'язано з посіданням кочовиків на землі.

Друга точка зору відстоюється, переважно, румунськими істориками і археологами. Не відхиляючи схожі елементи балкано-дунайської культури з салтово-маяцькою, вони вважають останню генетично пов'язаною з черняхівською (у їх розумінні, провінційно-римською) культурою. Її балкано-дунайський варіант (культура Дрїду) існує у Подністров'ї і Попрутті майже до XIV ст., до початку складання на цій території Молдавської феодальної держави [23].

Теоретична невирішеність цих питань ускладнює археологічну аргументацію у всіх випадках: там, де одні дослідники зовсім справедливо бачать певні риси подібності,

можливий також пошук більшості істотних розрізень у всьому вигляді матеріальної культури на однакових методичних підставах.

Територія розповсюдження пам'яток балкано-дунайської культури у Пруто-Дністров'ї і Подунав'ї у IX-XI ст. практично співпадає з топографією печенізько-торчеських поховань [24]. Якщо абстрагуватися від будь-яких точок зору з приводу етнічної приналежності культур Дрїду і Редукенені (що інтерпретуються як романо-болгаро-слов'янські) і розцінюючи їх просто як автохтонні по відношенню до тюрків-кочовиків, то можна бачити як «відступ» пам'яток культури Дрїду на захід від Пруту і X-XI ст., так і концентрацію там же пам'яток культури Редукенені XI-XII ст. При цьому число кочових, печенізько-торчеських поховань, будучи достатньо значним на схід від Пруту, у межиріччі Пруту і Серету виявляється дуже малим. Це означає витіснення автохтонного населення на захід від Пруту у X ст. у зв'язку з наростанням згаданого напруження в Ателькузі. Можна бачити, що до XI ст. кордон між кочовим та осілим світами проходив тут саме по Пруту.

Підвищення демографічного тиску у контактній зоні з боку кочового світу все більше врівноважувалося зустрічною демографічною «віддачею» осіло-землеробського населення, особливо у районах лісових масивів, якими є землі центральної частини Прутсько-Дністровського межиріччя. Треба гадати (археологічне картографування це підтверджує), що печеніги до кінця X ст. повністю витіснили з цього лісового масиву землеробів у зв'язку з поступовим спочатку, але потім зростаючим тиском огузів-торків, а потім половців зі сходу, а також у зв'язку з неможливістю тоді переправитися через Дунай. Проте, після знищення візантійцями незалежної Болгарії, кочовики заповнили з середини XI ст. степову частину долини Дунаю та «виплескувалися» далі; їх тиск на північ різко слабшає. Лісова частина Пруто-Дністров'я знову стає порівняно небезпечною для осілого населення, яке відступило за Прут; воно повертається на колишні місця проживання. Звичайно, на цих

пам'ятках знову прослідковуються східнослов'янські та південнослов'янські риси в XI-XII ст. і це населення вступає у контакти з кочовиками при новій демографічній ситуації у кочовому світі - при послабленні тиску та зменшенні надлишку населення у тій частині степу та, можливо, на початку переходу до другої стадії кочування. Мабуть, саме на такому рівні кочовики можуть вступати у довготривалі мирні взаємовідносини зі своїми осілими сусідами. На табірній стадії, на який печеніги знаходилися у X ст., їх поведінка була неминуче агресивна - як зовнішньополітична, так і у середині кочового світу. В Ателькузі її соціальна дестабілізація відобразилася у внутрішніх розладах, особливо у боротьбі між печенігськими ватажками - ханами Кегеном та Тирахом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. - М., 1982. - С. 88-89.
2. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. - К., 1986. - С. 110-111.
3. Плетнева С.А. Вказ. праця. - С. 27.
4. Добролюбский А.О., Руссев Н.Д. Кочевое и оседлое население степей Северо-Западного Причерноморья в X-XIV вв. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К., 1986. - С. 177-184.
5. Ваклинов С. Формиране на старо-българската култура VI-IX вв. - София: БАН, 1977. - С. 79-112.
6. Плетнева С.А. Вказ. праця. - С. 29.

Смирнов Ігор. Південний Захід України у X - першій половині XI ст.

У статті розглядається історія Північно-Західного Причорномор'я у X - початку XI ст., розкривається значення кочового населення у регіоні, його міграційні процеси та вплив і взаємовідносини із сусідами - слов'янськими об'єднаннями та Візантійською імперією.

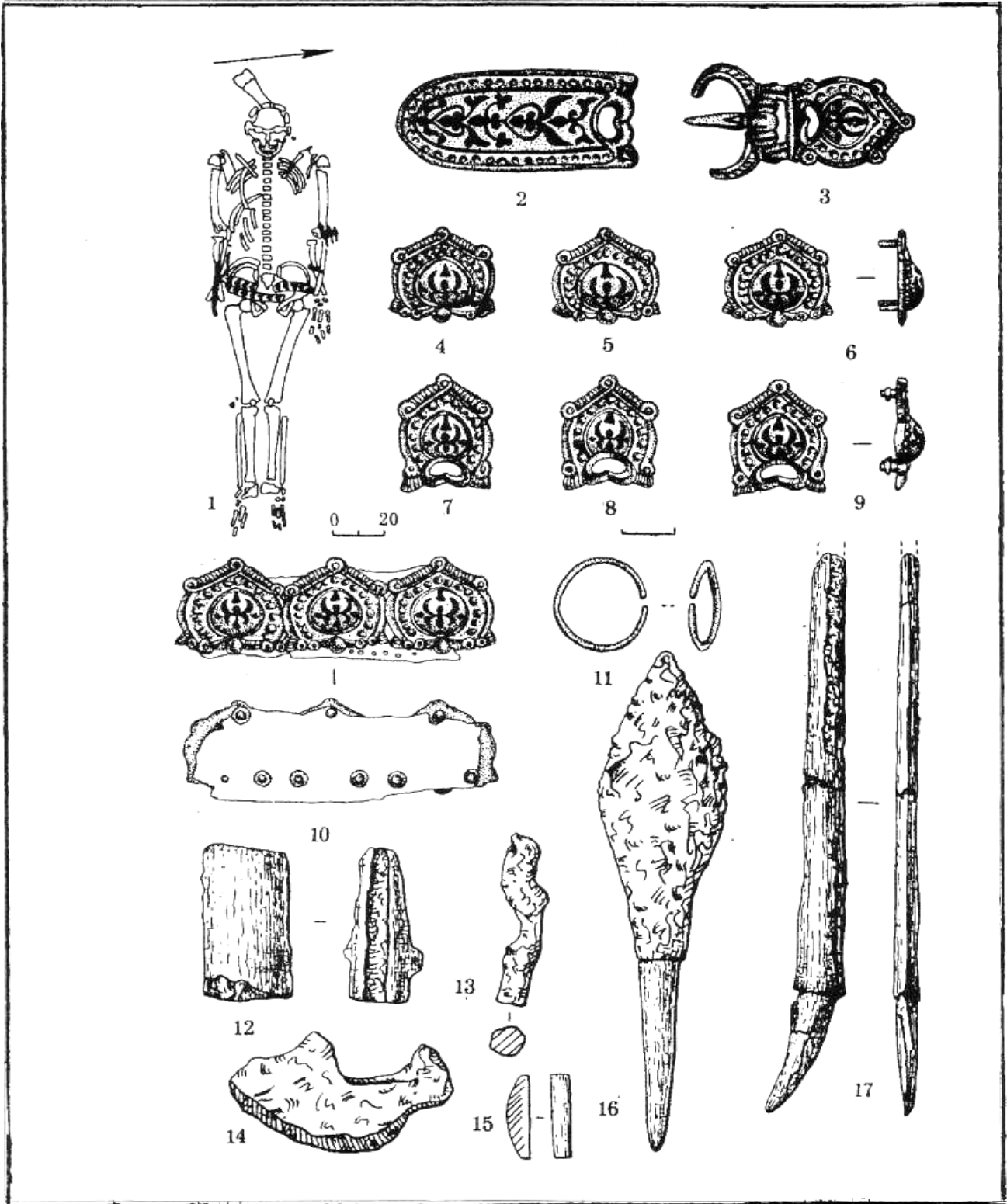
Smyrnov Igor. Southern West of Ukraine in X – first half of XI centuries.

This article depicts the history of the North-Western Prichernomorje (Black Sea Coast) in X – beginning of XI centuries, shows the influence of the nomads in this region, their migration and relations with the neighbouring peoples – Slavic unions and Byzantine Empire.

7. Добролюбский А.О. Вказ. праця. - С. 120-123.
8. Ibid. - С.50.
9. Плетнева С.А. Вказ. праця. - С. 52-53.
10. Добролюбский А.О. Вказ. праця. - С. 126-131.
11. Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. - Кишинев, 1982. - С. 4-5.
12. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. - К., 1976. - С. 3-24.
13. Козлов В.И. Гончарная керамика поселений балкано-дунайской культуры VIII-X вв. в приморской части Днестровско-Дунайского междуречья // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев, 1988. - С. 28-54.
14. Чеботаренко Г.Ф. Вказ. праця. - С. 3-9.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1966. - С. 80-85.
16. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. (Археология СССР). - М., 1982. - С. 128.
17. Ibid. - С. 132.
18. Добролюбский А.О. Вказ. праця. - С. 24-27, 120-123.
19. Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). - М., 1981. - С. 218.
20. Василевский В.Г. Византия и печенегы // Труды академика В.Г. Василевского. - Т. 1. - Спб., 1903. - С. 7-8.
21. Добролюбский А.О. Вказ. праця. - С. 24-25.
22. Плетнева С.А. Вказ. праця. - С. 181-183.
23. Чеботаренко Г.Ф. Вказ. праця. - С. 61-76.
24. Добролюбский А.О., Загинайло А.Г. Опыт сводного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одесской области) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. - К.-Одесса, 1976. - С. 92-112.

Надійшла до редакції 03.09.2007 р.

1. ТИПОВЕ ПОХОВАННЯ ВИЗНАЧНОГО КОЧОВИКА-ПЕЧЕНІГА
X – XI ст. (ДОЛИНА ПРУТУ).

2. ТИПИ ІНВЕНТАРЯ ТА ПОХОВАНЬ ПЕЧЕНІЗЬКО-ТОРКСЬКИХ КОЧОВИКІВ X-XI ст. У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМУР'І

